

47476

Kultuurilist ja poliitilist

Nipet-Näpet

Eesti kaugemast ja lähemast
minewikust

A. Jürgenstein

11325

~~5908~~

Tallinna Eesti Kirjastuse-Ühisus

1923

Tartu tütarl. gümnaasium.

Ostetud 22. IV 1933 a.

Hind Kr. — S. 30

Kõite aeg 19. a.

Kõite hind Kr. — S. —

Tall. Gest kirj.-ühisuse trükituba. Pilt tän. 2.

A-3453

2.

36720

L 14874283

Saladuslik haud Kullamaa kirikus. *)

Kullamaa kirikus on raudvõrega ümberpiiratud wanaaegne haud. Haud on raiutud kivi katteks. See haud oli enne wanast pahemal pool altarit kiriku seinä ääres, ilma raudvõreta, pealt ainult kiviiga kaetud, ilma pealkirjata. Novembrikuu keskel 1819 wõeti aga see haud saladuse kätte all lahti ja furnu maeti oma praegusesse kohta pea keset kirikut ja tehti hauale uus võre ümber.

Keda warjab nüüd see haud? Wanemate Kullamaa inimeste suus liigub jutt, et siia üks kõrgest soost isik, naesterahwas on maetud, kes Kullamaa lossis elanud ja seal õnnetumat ja ülekohtust surma leidnud. Wõneldatse koguni rahwa seas, et see, kes ta surmas süüdlane, waese printsessi warjusurnuna puusärki pannud, nii et matmisel leitud, et ta kabelis puusärgis üles ärganud ja seal oma näo ära kratsinud ja waenlenud, enne kui uuesti surnud. Noorema põlwe seas on need jutud, kui harilikud muinaslood Kullamaalt wististi kadunud.

*) Materjaal raamatust „Deutsch-protestantische Kämpfe in den Baltischen Provinzen Rußlands“. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1888.

Kuid ometi on nendel oma täielik põhi all, kui ta mitte warjusurma lugu täitsa ei ole tõendatud. Asja kohta on koguni ametlikud dokumendid ja üleskirjutused olemas, mis näitavad, et saladuslikes hluas tõesti printses, ühe kuninga abikaasa ja teise ema, puhkab.

Oktoobrikuul 1782 tuli Württembergi prints Friedrich Wilhelm Karl (pärast kui Württembergi kuningriigi uuesti asutaja, kuningas Friedrich tuttaw), kes enne Preisi kuninga Friedrich Suure teenistuses oli olnud, keisrinna Katarina II. kutse peale Peterburisse. Temale oli Wiiburi kindral-kuberneri amet keisrinna poolt määratud. Nagu Kobeko oma Tsesarewitsh Paul Petrowitshi üle kirjutatud raamatus tähendab, selgus kohe, kui prints Friedrich Wenemaa pealinna jõudis, et ta oma abikaasaga, printses Augustega (oli Braunschweig-Lüneburgi hertsogi soost) halvasti elas, sest juba 2. oktoobril 1782 kirjutab Katarina Potemkiniile:

„Württembergi printses on jüa jõudnud, neljapäew olid tema filmad eremitashis nii ära nutetud, et hirmus oli tema peale waadata; kõneldatse, nad elada kui koer ja kass“.

Noor printses ei meeldinud pealinnas. Katarinal oli raske tema üle digele otsusele tulla, sest et ta alati unistades waikis. Teiselt poolt kõneldi tema edwistamisest, nii et tema abikaasa teda alati pidanud hoiatama ja noomima. Prints Friedrichi wastu oli Katarina esialgul sõbralik, aga warsti läts wahetord pahaks, sest keisrinna leidis, et Sakja prints liiga suurepäraline hoopseja ja keltija oli. Ei olla ta keisrinnale meeldinud, et troonipärija Pauli kojaringkond (prints Friedrich oli Pauli kälimees) printsi wastu liig aupatlik oli. Ta kui aprilli kuus 1785 printsliku

abielupaari kodused tülid nii kaugele läksid, et prints Friedrich oma abikaasat löi, juukseid pidi taga vedas ja viimaks ühte üksikusse tuppä kinni pani, siis läks asi Katarinale liiale. Ta andis printsile käsu kohe oma ametikohale Wiiburisse ära reisisida ja wõttis printsessi Auguste oma kaitse alla. Ta hakkas printsessi isaga ühelhoobil printsessi tulewiku üle kirju wahetama. Waheajal näib aga abielupaari u ahelord jälle weidi paranenud olevat. Aga mitte kauaks.

Katarina walmistas ennast kauakestwale reisile, Tauria kubermangu waatama, mida temale jelle uue maa kindralkuberner würst Potemkin esitada tahtis, et oma teenuseid wälja paista lasta. Wist kartis printsess keisrinna äraolekul üksi oma wägivaldse mehega Peterburisse jääda ja otsustas sellepärast tõsist sammumette wõtta.

17. detf. 1786 tuli printsess äkitselt Katarina töötuppa, langes nuttes. keisrinna jalgade ette ja palus kaitset oma mehe wastu, kelle toorugi ta enam ei jõudwat kannatada. Katarina jättis abipaluja oma juure eremitashi elama, lastis temale sinna toad sisse seada ja saatis jalapealt prints Friedrichile kirja, kus ta temale teatas, et ta temale aasta puhkeajaga lubab ja nõu annab, seda puhkeajaga wiibimata tarwitama hakata. See oli kõwa rohi, millest mees ka aru sai ja oma lastega kohe Peterburist ära Saksamaale reisis.

Keisrinna Katarina soowis, et jee skandal õue-ringtondades mitte kauaks kõneainet ei annaks ja saatis printsessi 30. detf. 1786 jäägermeister kindral v. Pohlmanni kaitse all Gestimaale Kullamaa lossi elama. Kindral v. Pohlmann oli Katarinale hea tuttaw, sest ta oli enne kaua aega Tšarskoje Selo palee ülemwalitseja olnud, oli aga nüüd ametist wabastatud ja

elas Kullamaa naabruses oma Kodila mõisas. Teda kutsuti otse selleks ülesandeks Gestimaalt pealiina. Printsess asus siis kindral Pohlmanni ülevaatuse all Kullamaale elama, teda ei lastud mitte väljamaaga ühendusesse astuda. Katarina aga pidas läbirääkimisi noore printsessi isaga, Braunschweigi hertsogiga ja alles kewadel 1787 tuli üks Braunschweigi wolinit hertsogi käsul Peterburki ja tõi tingimised ühes, millega isa nõus oli tütre abielu lahutama. Veel ei olnud asjaga lõpule jõutud, kui äkitselt Gestimaalt teade tuli, et noor, alles 24-aastane printsess Kullamaa lossis 16. sept. 1788 ära oli surnud.

Süüa siis lagunesid jutud laiali, et printsess mitte diiget surma ei olnud surnud. Kõbeo raamatutes tähendatakse, et printsess were seisujäämise pärast olla surnud. Ka teatatakse, et wana kindral Pohlmanni wahkord printsessiga „nagu armastuse moodi“ olnud ja et printsessi muudu ei olla lubatud jalutama sõita, kui kindrali kaasas.

Alles 100 aastat pärast printsessi surma leiti mõned kolletanud paberid kätte, mis asjasse selget walgust töid.

Oktoobrikuus 1819 oli keiser Aleksander I. Warsawis, kus ta Württembergi kuningas Wilhelm I. koku sai. Kuningas palus siis keisert, et tema ema, kes kujukil Gestimaal maakirikus maetud olla, kas firikus enefes, wõi aga selle ümbruses, uuesti korralikult saaks maetud, aga nõnda, et sellest väljaspool midagi teada ei saadaks. Kõrgemal käsul wõttis selle toimetuse oma peale tolleaegne Gestimaa tsiviil-kuberner kammerherra parun von Bubberg, kes oma toimetuse üle ühe prantsusekeelse margukirja koku seadis, kuhu ta kõik teated üles pani, mis ta printsessi

viimaste päevade ja surma üle teada oli saanud. Peaallikaks oli parun Bubbergile praost Dahli tütar, kes printsessi Auguste lossis viibimise ajal Kullamaa lossi kõige ligidamas läheduses elas ja sellepärast küllalt usaldatavaid teateid võis anda. Parun Bubbergi märgufiri käib järgmiselt:

„Suvi oli aastal 1786, kui proua Württembergi printsess Peterburgist Kullamaa lossi Läänemaale jõudis. Kullamaa loss oli tollkorral kroonu päralt, pärast lükkis Majesteet keiser Paul I. lossi, mis umbes 10 penikoormat Tallinnast olema mõisa maa peal oli, kindral krahv Buxhövdenile. Printsessi saatkonnas olid: kindral Pohlmann, koha jäägermeister ja furnud würst Orlowi wana sõber, kes alaliselt oma mõisas Kodilas, Kullamaa lähedal elas ja just selleks ülesandeks keisrikotta oli kutsutud, kaks ohvitseri, kes kiirkästjalgadena teenisid, majori lest Wilde, üks preili Sander, kes printsessiga juba Saksamaalt ühes oli tulnud, üks prantslane Romain ja selle abitaasa.

Kõik need isikud palusid aegamööda ennast teenistusest wabastada, jäid ainult kaks viimast. Printsess, keda tema tuleku järele Kullamaa lossi kindral Pohlmanni sugulaseks peeti, elas sest saadit täielises üksilduses, nii et sellel elul otse wangienu nägu oli, nimelt abinõude pärast, mis tema wangirahat kindral Pohlmanni tarwitusele wõttis. Mis tema esialgul oma eesfirjade pärast tegi, tegi ta pärast armukadedusest, mida ta selle piirita intimiteedi pärast, milles ta oma wangiga elas, tundis. See oli armurahetord, mida üksildus põhjendas ja edendas. Ka viimase kuue kuu jooksul enne printsessi surma ei lastnud ta kedagi kolmat isikut tema juure ja keelas temale lossi õuest wälja minna, mis printsessile seda meeldiwam oli, et

temal arusaamata õnnetus oli olnud, selle 60-aastase Lovelace soovidele järele anda ja sellepärast tarmilit oli, ainelisi tõendusid avalikkuse eest varjata. Oktoobris (septembris) 1788 sündis viimaks tume ja hirmus lugu, mis õnnetuma noore printsessi elulõnga läbi lõikas. Teadete järele, mis ma isiklikult saanud ja traditsioonide järele, mis Kullamaa lossi ümbruses elasid, kuuldi ühel päeval lossist läbilõikawat karjumist, mis isegi talupojad kuulsid, kes põllul töötasid. Üks arst ruttas juure, aga oma suureks imestuseks leidis ta lossi ukseid kinni ja temale veldi, et kindral Pohlmann ja printsess endid luku taha kinni pannud. Waheajal kuulis arst ise karjatusi, mis aegamööda vaikisid, ja arvatakse üleüldiselt, et kurjategija Pohlmann, et oma halba tegu varjata, kedagi juure ei kutsunud, et printsessil abiks olla, ja et see õnnetu, kõige halatsemisewäärilisemasse seisukorda sattunud tapaohwer oma elu jätma pidi, peale selle kui ta lapse oli sünnitanud, mis kohe emaga ühte puusärki pandi. Teised tõendavad, ta olla enne sünnitamist surnud. Ainult herra v. Pohlmann tundis selle hauda saladust ja on selle ühes oma hauda kaasa võtnud; igatahes aga on see selge, et lubamata armastus printsessi hauda wiis. — Kui printsess surnud oli, arwanesid selle põrgu wärawad ja anti teada, et printsess werehaigusesse (Hämorrhagie) on surnud, ja kats päewa peale selle wiidi surnukeha, mis punase sametiga kaetud ja kuldnarmastega ehitud, aga raudkruwidega kinni pandud kirstus oli, Kullamaa kabelisse, kus ta seisma jäeti. Kindral Pohlmann ise oli seal juures ja pani kats wahiti kabeli ukse ette, kes öösel surnukabelist arwasid tumedat õhkamist kuulwat ja kohe kolm wersta eemal olerwasse lossi jooksid, et teatada, mis nad olid kuul-

nud. Sellest hoolimata tuli kindrali majavalitseja alles teisel päeval hommiku kell 8 kabeli juure, et oma herra käjul kabelit järele maadata, ja ehk küll kohaliti õpetaja praost Dahl puufärgi lahtiwõtmist palus — ta tahtis nimelt oma südametunnistust rahustada, et ühe furnu toomist oma kabelisse oli lubanud, kelle surm küllalt kindlasti ei olnud selgetis tehtud — ei teinud seda kindrali kojavalitseja, nimega Kappel, mitte, kuna ta ütles, et tema näha küllalt selgesti, et puufärgi kanderaamil just sellesamas olekus olla, nagu ta õhtul enne seda sinna olla pandud ja et wahtide argtus silmanähtaw olla. — Warsti peale seda näitas kindral Pohlmann ühe kõrgema käsu ette, mis temale woli andis, kirikus eneses, altari pahemal küljel hauda kaewata lasta. Aga ta wõttis selle käsu jälle enesega ühes, nii et seda aktides ei leidu. Sametist puufärgi pandi nüüd ühe teise, tamme puufärgi sisse ja lasti ilma ühegi waimuliku talituseta kirikusse kaewatud hauda“.

Rõnda kuberner parun v. Budbergi aft.

Et Württembergi kuninga soowi täita, tegi Cestimaa kuberner ühele usalduswäärt mehele, nimenõunikule Holtzile kohuseks, ettevalmistusi teha printses Auguste matmiseks. See waatas oma ülesande peale õige tõsiselt. Misjugas olekus tema furnu leidis ja kuidas uut matmist lastis toimetada, selle üle on üksikasjalised salaprotokollid olemas, mis hurwitawa pildi annawad, mitte ükfi sellest, mis saladusliku haua kohta käib, waid ka sellest, kuidas ennewanast wõimumehed asju toime panid ja jälga kaotasid asjadest, mis mitte lorras ei olnud. Ka hurwitab wististi protokollide endine stiil oma aunimedega jne. Wõtame need protokollid jellepärast ka sõnajõuvalt üles:

„10. novembril 1819.

Selle järele kui ekstsellents Cestimaa tsiviil-kuberneri herra tõsise kammerherra parun Budbergi käsul peale 8-dast selle kuu päewast nr. 2741 Cestimaa commissarius fisci *) titulaarnõunik ja ritter Holz eilasel päewal, kell 7 õhtul Kullamaa kirikumõisa oli jõudnud ja kohalikule õpetajale temale osaks saanud ülesandest jaladuse petjati all teada oli annud, ka rekwisitsiooni teel maa-Väänemaa haagrehi v. Keunen-kampi kohale oli rekwireerinud, et tema ülitähtsa toimetuse pärast kohe Kullamaa kirikumõisa tulgu ja seesama ka wiibimata 10-dal sfp. kell 6 õhtul kohale oli jõudnud — andis temale Cestimaa commissarius fisci, titulaarnõunik ja ritter Holz kohe teada ülesandest, mis temale ekstsellentfi Cestimaa tsiviil-kuberneri herra tõsise kammerherra parun Budbergi poolt osaks saanud, mille peale, et pimedaks läinud ilm ülesantud kohuste täitmist tahtis, otsustati, tänast õhtut selleks tarwitada, et üht usaldusväärilist töömeistert selle talituse jaoks ja tarwisminewat materjaali uue hana jaoks leida, mispärast haagrehi herra kohe Kullamaa lossi läks, et tarwilise ettevaatusega tõsise kammerherra ekstsellents krahw v. Burkhöndeni käest tarwilist materjaali ja töölist maksu eest paluda, mida wiimane ka homseks enne päewatõusu lubas saata. Ka otsustati haagrehi herra tagasituleku järele Kullamaa lossist üheskoos, kirikumõisas töölolewat tisklermeisterit Gottlieb David Buttenhoffi, sest et tema niihästi kohalikule õpetajaherrale, kui ka haagrehi herrale kui õiglase, kaine ja osaw mees tuntud oli, kui töömeistert asjatoimetuse juures tarwitada.

*) Krooni komisjar.

Kullamaa kirikumõisas,

11. novembril 1819,

lähkime meie, mina, maa-Läänemaa haagreht von Rennenkampff, mina, Kullamaa pastor ja jutlustaja Schulz, ja mina, Cestimaa commissarius fisci, titulaarõunik ja ritteer Holk, pärast seda, kui meie tisklermeister Buttenhoffi juure olime kutsuda lastnud, sellesama saadetusel Kullamaa kirikusse. Pärast seda, kui meie sellesama tisklermeisterile kõigewaljemat waikimist kõige selle kohta peale olime pannud, mis meie siin kirikus seame ja korraldame ja mis ta ise siin näha ja kuulda saaks ja mis ta meie käsul tegema saab, ja temale edasi teada andsime, et ta seda meie kõrgemal käsul wandega peab töötama ja kui ta meile seda kõit mitte ainult ei töötanud, waid ka seletas, et ta walmis on seda wannet lubama, siis loeti temale altari ees wandesõnad ette ja wannutas teda sealsamas meie juuresolekul õpetaja herra Schulz siia kaafapandud wande järele.*)

Kui nüüd see aktus oli toime pandud ja meie weel kord tisklermeister Buttenhoffi kõige waljemale waikimise pidamiseks olime manitsenud, pöörasime meie endid kõrgewürstliku aupaisuse, kõrgeist õndsas Wür-

*) Wanne oli järgmine: „Mina, tisklermeister Gottlieb David Buttenhoff, wannun Jumala ja tema püha ewangeeliumi juures, et mina sellest, mis ma siin Kullamaa kirikus tänasel päewal näen, kuulen ja teen, kellegile midagi ei ütle ega jutusta, ei ilmasi suusõnal ega kirja läbi ehk kuidagi muud moodi kellegile teada ei anna, palju enam seda kõit surmani salajas hoida tahan ja saan, nii tõesti kui Jumal mulle ihu ja hinge poolest armuline olgu ja mind aidaku! Amen!“

tembergi printsejs Auguste haua poole, mis kirikus altari pahemal pool küljes on, ja leidšime, mis haua wälimusesse puutub, et seesama 7 jala pikkuselt ühe wana hauakiwiga, ja sissetäigul ühe 5 jalga pika puu kaanega kaetud oli, puukaas aga ühe raudkangiga ja juure raud tabalufuga finni oli pandud. Edasi leidšime, et üks haua lae nurk altari ja tema wõre, teine nurk ühe kiriku pingi all oli.

Rüüd wõeti haud lahti, mille juures ilmus, et tema paekiwidega oli wooderdatud, lubjaga walgeks ja libedaks tehtud, 14 jaiga sügaw ja wäga heas forras oli. Haud ise, milles puufätk leibus, oli kuni puufärgini wana, 9 jalga pika hauakiwiga kaetud. Hauda enesesse wiisid kõrged astmed ja nimelt pahemalt poolt 4 ja paremalt poolt kolm trepiastet. Puufätk ise oli kuusepuust kastis, mis linase riidega wooderdatud, aga täitsa mäda oli, nii et ta ära lagunes. Sisseminek hauda oli ülemalnimetatud 5 jala pikkuse laud kaanega kaetud, mis raud kangiga ja tabalufuga finni oli.

Meie ronšime siis, kui kõik inimesed, kes haua awamise juures tarwilised olid olnud, eemale olid saadetud, wannutatud töömeistri Buttenhoffi saadetusel hauda enesesse ja katšime puu kasti firštu ümbert, mis raudse resti peal oli, ära wõtta. Arawõtmise juures aga lagunes kast tükkideks ja tükkkaupa kandis tema töömeister ära, mille järele puufätk nähtawale tuli. See oli punase sametiga üle tõmmatud, tublisti kolme sõrme laiuselt hõbedast palistuste ja narmastega ehitud, puufärgil on metallist ristikuju, mille mõlemil pool kaks hõbedast firštu plaati on, peaosas oli wägest, hõbetatud plate hertsogliku Württembergi ja hert-

jogliku Braunschweig = Lüneburgi wappidega ja peal-
firjaga :

Tema kõrge würstlik aupaistus
Augusta Carolina Frederica Luisa
Württembergi printsess,
sündinud hertsogiinna
Braunschweig=Lüneburgis,

misjaguse wapi all üks maalitud ordumärk leidus,
mida aga tumeduse pärast ära ei tunne. Puusärgi
jalutsis on teine plate sellestjast metallist pealfirjaga:

Sündinud aastal 1764

Surnud 16. sept. 1788.

Mitmelt kohalt oli puusärg rottide wõi hiirte
poolt kõvasti näritud ja jalutsi otsast oli üks kaunis
juur auk läbi näritud, ka on ilustused (tresšid), millega
puusärg kaetud, mitmest kohast ära näritud, niisama
on samet mitmest kohast üsna kōdunenud, igalt poolt
aga üsna pude, ka on lepa puust puusärgi hõbe-
tatud jalad mädanenud. Peale seda oli puusärg
raudrestil peal umbes jalg maad hana põhjast
kõrgemal ja on seesama (puusärg) 6 jalga kolm tolli
pikk ja kaks jalga 6 tolli lai ja seest punase atlasega,
mis aga juba kōdunenud, ära löödud. Kaas oli nelja
raudnaelaga fiini, mis töömeister tarwiliku ettevaa-
tusega wälja tõmbas. Müüd sai kaas töömeistri poolt
meie abiga ära wõetud ja nähti siis, et kõrge furnu-
teha täitja ära oli mädanenud ja et luukere tublisti
mädanenud roosa atlasest jurnulinas harilikus sei-
suforraas oli, milles furnutehad harilikult puusärgi
pannakse, ja nimelt selili, käd rinnal peal. Mägu oli
ühe osa furnulinaga, mida nõõpnõel otsaesise peal koos

hoidis, kaetud, ilma fatmata peas nähti weel juukseid ja paljas pealuu aga korralikus olekus näha oli. Riie jalgade kohal lamas õigest ja ühetasaselt, nagu ta harilikult furnute juures on, ja jalaluud olid õigesti kõrwuti, ainult olid puusafondid, nagu seda furnulina läbi wõis märgata, laiali wajunud. Peale seda oli allpool, jalgadest puusadeni, puusärgis humalaid ja hõõwli laasta, laiali pillatud furnulina peal ja all ja kontide wahel, mida wist hiired puusärgi põhjast furnu alt, kuhu nad olid pandud, nähtawalt üles olid tuhinud. Puusärgi peatsilaua wahel oli tühja ruumi 6 tolli, jalge ja teise puusärgi otja wahel 3 tolline tühi ruum.

Et puusärgis midagi muud tähelepanemiseväärilist ei leidunud, siis panime meie temale kaane jälle peale ja lasime tema meie juuresolekul tisermeisteri Buttenhoffi poolt nendesamade naeltega jälle kinni panna. Wiimaks tuli wälja, et puusärg ise ja tema kaas juba õige pudedad olid.

Et haud aga, kus kõrge furnu sees, kiriku kõrwalises osas oli, tema üks ots ka altari wõre, teine ots ühe kiriku pingi alla ulatas, siis näitas meile, et see koht kõrge furnu jaoks mitte küllalt sünnis ei ole ja haud ise, kui temale telliskivi wooder ja laudadest seinad teha, liig kitsaks oleks läinud, siis arwasime end kohustatud olewat furnu jaoks üht ausamat kohta walida ja niisugust kohta, kus hauda meile antud eeskirjade järele walmistada oleks wõidud ja walisime selleks keset kirikut (kus ainult wana aadelisugu hauad on) ühe wana, liiwaga täidetud haua.

Sellejärele lastime siis, kui meie tarwilikud tööliised ja materjaalid muretsenud olime, selle meie poolt walitud haua ettekirjutatud sügawuses, pikkuses ja

laiuses wälja kaewata, telliskiwidega ära müürida, laudadega wooderdada ja laud pöranda alla panna, mis-
sugused tööd meie ülemaluimetatud tislirmeistrile But-
tenhoffile teha andsime selle tingimisega, et kõik meie
ülemaatuse all sünniks, mispeale tööga kohe hakatust
tehti, aga millega kõigest tarwitatud waewast hoolimata
täna sel päewal mitte lõpule ei jõutud.

Kullamaa kirikumõisas,
12. nov. 1819.

Et haud, sellest hoolimata, et tema kallal suurem
osa minewasest ööst töötati, weel süüamaani walmis ei
saanud, siis läks töö täna edasi ja wiideti sellega
terwe päew ära.

Kullamaa kirikumõisas,
13. nov. 1819.

Et uus haud förgewürstliku aupaiustuse Würtem-
bergi proua printsessi surnukeha jaoks täna pärast lõunat
tell 6 walmis sai, siis wõeti nüüd ka kohe wiibimata
föрге surnukeha, ja nimelt, et puusärk kōdunemisest
wäga nõrgaks oli jäänud; kõige suurema ettewaatusega
ja hoidmisega, meie silma all ja meie juhatusst mööda,
tislirmeistri Buttenhoffi abiga, wanast hauast wälja ja
pandi niisamafuguse ettewaatusega ja hoidmisega seda-
moodi uude hauda, et föрге surnu ida ja altari poole
oli pöördud, mille peale haud puust fattega kinni
pandi, millega meie arwamise järele meie meile antud
ülesande täiesti olime korda saatnud.

F. v. Reunenkampff, maa-Läänemaa haagreht.
Cestimaa commissarius fisci Joh. Chr. Holk.
Carl Gustaw Schulz, Kullamaa õpetaja.

Kui ettevalmistused niiviisi toimes olid, sündis matus ise pühapäeval 7. detf. 1819 Kullamaa kirikus haa juures. Osa wõtsid sellest: Gestimaa kuberner parun v. Budberg, Gestimaa rüütelkonna peamees ja kõi Kullamaa ja Martina kihelkonna mõisnikud, kes selleks päewaks sinna kutsuti. Päew enne seda kuulutati matuse algust ühetunnilise kellalöömisega lõuna ajal. Pühapäeval pärast harilikku jumalateenistust kogusid osawõtjad kiriku ja laulsid selle tarwis trükitud laululehelt ühe koraali. Siis pidas Tallinna doomkiriku ülemõpetaja Dr. Paessler matusekõne salmi üle 1. Peetr., 24—25: „Kõik liha on kui rohi, ja kõik inimese au kui rohu lillekene. Rohi on ära kuiwanud ja tema lillekene on maha langenud, aga Issanda sõna jääb igaweste“. Siis astusid koosolejad haa juure. Kohalik õpetaja Schulz kõneles mõne sõna, pani mulda ja ütles õnnistamise sõnad, ülemõpetaja Paessler luges „Isa meie“ ja laul lõpetas pühaliku talituse.

Kaudwõre piirab lihtsat hauda, mille all palju kannatanud naisterahwas puhkab, keda tema kõrge seisus mitte ülekõhtu ja wägivalda eest ei jõudnud kaitseada.

Hauakivi peale pidi järgmine Saksakeelne kiri raiutama:

Hier ruhet in Frieden

Augusta Carolina Friederika Luise,

Herzogin von Braunschweig-Wolfenbüttel,
Friedrich Wilhelms Carls Herzogs von Württemberg
und General-Gouverneurs von Wiborg Gemahlin.

Geboren den 3. December 1764.

Gestorben den 16. September 1788.

Kiri pandi keiser Aleksander I. finnitamiseks ette, leidis rahulolemist, kuid Keiser kästis seda Saksa keeli teksti Ladina keelde ümber panna. Kas seda tehtud ja kas kiri kinnisse raiutud, ei võdi nende ridade kirjutaja, kes Kullamaa kirikus ei ole käinud, mitte ütelda. Matuse toimetus, protokollid ja kõik muu tehti muidugi Saksa keeli.

Pääle ülemaltähendatud hauakirja oli keisrile veel hauakivile raidumiseks järgmine saksa keelne salm ette pandud :

„Sanft und labend sey Dein Schlummer,
In der Erde fühlem Schoofs;
Er verschleibt des Lebens Kummer,
Friede, Friede ist Dein Loos.“ *)

Kuid see wemmalwärsi järele lõhnaw luuletus ei meeldinud keisrile ja ei leidnud finnitamist.

Kullamaa haua üle on ennem juba ammu Saksa keeles kirjutatud, Eesti keeles aga minu teada veel mitte. Kirjutusel ei tohiks oma teatav kultuurajalooline väärtus ka meie kohta mitte puududa.

*) Eesti keelne siju :

„Pehme ja kosutaw olgu Sulle uni
Wilus maa rüüpes;
Tema katab linnu elu mure,
Rahu, rahu olgu Sinu osa.“

„Mina olin Valermos“
ja
Moosese kepp ja Aaroni suitseta-
mise pann.

Mälestused Wändra õpetajast Karl Rörberist.

I.

Wennaksed Karl ja Martin Rörberid olid wiimased Saksa soost õpetajad, kes Eesti kirjanduse põllul töötasid. Martin Rörber on tuntud sentimentaal sihiga laulik. Tema „Laulud Sõrmemaalt“ ühes wiisidega ja nootidega ja tema „Saaremaa Kuldnokk“ on laialt tuntud, niisama on igas Eesti majas tuntud tema waimulik raamat „Dnjsa Luteruse wäikene katekismus“, mis kodus ja koolis tarwitusel ja mitukümmend trükki on ära elanud. Martin Rörber oli Saaremaal Ansetülas õpetajaks. Ta on ka tuttav Saaremaa wanaaja uurijana, kelle julest ilmunud on Saksa keeles kolm annet raamatut „Desel einst und jetzt“. Martin on Eesti keeles 29 raamatut kirjutanud.

Martini wanem wend Karl Eduard Anton Rörber sündis Wönnu õpetaja pojana 23. mail 1802. Ta õppis Tartu ülikoolis usuteadust, oli waheajal Wene maal kodukooliõpetaja, kus ta Wene keele hästi ära

õppis. Rodus Wõnnus oli ta ühe kodukooliõpetaja prantslase käest Prantsuse keele hästi ära õppinud, armastas muusikat, mängis hästi klaverit ja oli nii maa õpetaja kohta haruldaselt mitmekülgselt haridusega ja huwidega mees. Ta on Eesti keeles 43 üffitut raamatut kirjutanud, enamasti waimuliku sisuga, muu seas ka ühe esimese ajaloo õperaamatn Eesti keeles „Mailma aia raamat“ (1860). Kuna wend Martin K. eestkätt tundeinimene oli, domineerib Karl Rõrberi juures intelligents. Ta oli oma meelsuse poolest rationalist, ehk seda küll wähem tema wagatsewast toonist ta raamatutest wälja paistis.

Mõlematel wendadel, iseäranis Karl Rõrberil oli aga iseäraline joon tunda, mis neid weidra meeste nime all laialt tutwaks tegi ja nendest liikusid omal ajal palju anekdoote rahwa seas. Iseäranis tutaw oli sellepoolest Karl Rõrber, Wändra õpetaja (1836—1859). Tuba tema raamatute keelest ja mõttekäigust paistab see iseäraldus silma. Rõrberi jutustamise wiis on hüppeline, karkeline = abras, algupäraline ja tihti omamoodu teraw, humoori awaldaw. Ta oli rahwalik jutlustaja, mille kohta Wändras weel kaua kiitust kuuldi peale tema sunnitud lahkumise Wändrast. Tema mõistnud inimestelt kohe „wee wälja wõtta“, üteldi Wändras minu lapsepõlwes, s. o. inimesi pisa-rateni liigutada, kui ta tahtnud. Tema jutlustest peeti ka sellepärast lugu, et ta neis wabameelselt rikaste ja waeste, mõisnikkude ja talupoegade wigu ühesuguse hoolimatusega witsutanud. Wägewate külge puutumine jutlustes oligi üks peapõhjustest, et Rõrber Wändras mõisnikkudega wastollu sattus ja sealt lah-kuma pidi. Karl Rõrber on tutaw kui kirjaniku J. W. Janseni hariduse edendaja.

Järeltulemates kahes laialt tuntud anekdoodilises jutustuses selgub Karl Kõrberi iseloomu kohta nii mõnigi joon, veel enam aga selle aja kohta, milles tema elas ja töötas.

Esimese pala, „Ma olin Palermos“, arusaamiseks olgu tähendatud, et Kõrber just sellel ajal Wändras tegew oli, kus Greeka õigeusu laialilagunemine meie maal algas. Selle liikumise üle on nii mõndagi kirjutatud. Eesti keeles küll õige wähe, sest et see siamaale Wene tsensuuri olude pärast täitsa wõimata oli. Mõlemate usu waimulikkude poolt on seda usuliikumist omal, tihti erapoolikul wiisil ühekülgselt ja liialdatult ühes ehk teises mõttes walgustatud. Olgu siin kohal lühidalt liikumise kohta paar sõna tähendatud.

Weneusu ilmumine Baltimaale ei olnud mingi sügaw usulik liikumine, selle sõna harilikus mõttes. Selleks oli Wene wõi Greeka õigeusk tema tulemisel liig wormilik, kroonulik. Temal puudus kõige pealt see agitatsiooniline ärataja moment, mida jutlus, elaw sõna annab. Tema kuulutajad wenelased ei osanud rahwa keeltgi, et õiget usulikku soojust äratada, nagu seda tegid Saksamaalt tulnud wennaste koguduse agitaatorid. Õigeusu tuleku tõueteandjaks olid poliitilised olud.

Wenestamise püüd usu taudu oli peapõhjuseks, mis Wene waimulikka riigiametnikkude toetusel keisri Nikolai I. aegu äratas propaganda tegemiseks meie maal. Wastuwõtlikuks sellele propagandale tegid rahwa meie wiletsad majanduslised ja poliitilised olud. Teoorjus rõhus rahwast ränka ja waesus wiis inimesed meeleheitetele, millest Mahtra ja Pühajärwe sõda tunnistasid. Waimulikud, Saksa Luteri õpetajad seisid suurelt osalt kõigest rahwast eemal, ega puutu-

nud uendega mujal kofku, kui kirikus, kus jutluse
 põhitoon oli allahetlikkus „mõisawanematele“. Selles
 meeleheitlikus olekus leidsid wennaste koguduse lihtsad
 kuulutajad, kes rahvale ligidale astusid ja teda tröösti-
 tisid, sooja poolehoidmist, selles meeleolus hakkas ka
 liikumine Wene usu poole, kui kuulda saada, et Wene
 usulistele hingemaad antakse, mis mõisaorjuse alt
 vabastab ja mõnesugust kergitust keisri poolt annab.
 Ka ei või salata, et Wene piiskopid ja waimulikud,
 kellel politsei tugi selja taga, talupoegi mõisnikkude
 omawoli vastu püüdsid kaitseada ja sellega omale poo-
 lehoitu võitjaid. Ei oleks esimesed Wene preestrid wene-
 lased, kes meie maale ilmusid, mitte keeleõskamatad olnud,
 ei oleks nad tihti oma joomisega ja puuduliku haridusega
 rahwas wõõrastust äratanud, oleks nad nii-
 wiisi rahvale ligidal seisnud, kui mitmed pärastised
 Eesti soost preestrid, siis oleks mististe suurem osa
 eestlasi tol ajal Wene usku läinud. Ülemalnimetatud
 puudused usu kuulutajate juures, jutluse puudumine
 jumalateenistusel, eestlase kainele meeleolule wõõras
 tseremoniide jumalateenistus ja mõned äraiganenud
 dogmad, mis Luteri usk enesest juba ära heitnud,
 tegid Saksa õpetajatele siiski võimalikuks kohati hea
 tagajärjega Wene usu propaganda vastu wõidelda ja
 pärast suurt tagasihülekku woolu üleminejate seas politsei
 surwest hoolimata liikuma panna. Selles usu propa-
 ganda wõitluses toetasid preestrid Wene ametnikud,
 kuna Luteri õpetajaid kaitseid mõjuwõimsad mõisnikud.

Iseenesest arvata, ei pääsenud Karl Körber oma
 elawa ja wõitlushimulise iseloomuga wõitlusest Wene
 usu propaganda vastu mööda. Jah, tema esines oma
 salwawa sarkasmiga ja oma julge meelega isegi peale-
 tungija ojas. Seda tunnistab elawalt tema jutlus,

mis nime all „Mina olin Valermos“ meie kodumaa kultuurajaloo tundjate juures oma- ja väljamaal laialt tuttav oli, millest minu lapsepõlves veel Wändras kõneldi, kuid millest arusaadavail põhjustel avalikult kõnelda ei tohitud. See jutlus ei ole luule, vaid ajaloolik fakt.

Jutluse siju ei ole kusagil üles kirjutatud Eesti keeles, küll aga Saksa keeles, nõnda nagu Körberi pealekaebajad, Tartu Wene preester protojerei Beresti ülesandel sandarmi ohwitser Tsherbatschem, selle referaadi, wististe Saksa keeles, 1846 üles kirjutanud ja riigi sandarmiülemale krahw Orlowile oli ette pannud, kes omalt poolt asja kuni keiser Nikolai I. ette wiis, keda jutluses olla puudutatud. Olen sellest referaadist omal ajal äratirju Peterburist aktidest saanud, mis sõna-sõnalt kokku käib referaadiga, mis ilmunud on raamatus „Deutsch=protestantische Kämpfe in den Baltischen Provinzen Rußlands“ (Saksa=protestandi mõitlused Wenemaa Balti prowintsiides), Leipzig, Verlag von Duncker u. Humblot 1888).

Tõlgin loo siis Eesti keelde selle Saksa raamatu järgi:

„Augusti kuul 1846 teatati III. jaoskonna (sandarmi jaoskonna, N. J.) ülemale krahw Orlowile, et Wändra õpetaja Karl Körber ühe väga julge jutluse on pidanud. Keiser Nikolai, sellele see salakaebtus ette pandi, kästis asja uurida, ja kui wälja tuleb, et pastor Körber süüdlane, teda kõige waljemale wastutusele wõtta.

Jutluse referaat käis järgmiselt:

Pastor Körber olla talupoegi manitsenud ja neilt küsinnud, kuidas tahta nad Lord seisma jääda, kui nad

taewa usse ette jõuavad ja Issand Kristus nende ette astub ja küsib: „Teie, Wändra mehed, mis olete teie teinud? Mis pärast olete teie ära taganenud minu kristlikust õpetusest ja olete pildikumardajaks saanud? Ütelge, kelle süüd see on?“ —

Siis saate Teie küll ütleva: „Oh, armas Issand Jumal, süüdlane on majori herra“. *)

Ja Issand Kristus lasseb majori ette kutsuda; see astub ette: „Mis oled sa teinud, et minu Wändra mehed ära on taganenud ja Wene preestrite juure on läinud?“

„Mind ei võdi nad süüdistada“, saab major vastama, „mina ei ole neid teoorjusega rõhunud, ma olen neilt vähem nõudnud, kui ma oleksin nõuda võinud; kõigist põlvudest läbi olen ma teie suurt kraavi lastanud kaevata, **) selle eest olen ma igale mehele paevas nii ja niipalju kopikaid maksnud“.

Siis mõtab ütelda Issand: „Teie olete seda kuulnud. Noh, kes on nüüd süüdi?“

Ja teistkord saate teie küll ütleva: „Õpetaja on süüdi“.

Siis astun mina ette ja ütlen: „Armas Issand, see ei ole tõsi! Mina olen neid õpetanud Sinu tahtmise järelle Sinu sõna puhtas õpetuses, ma olen neile jutlust ütelnud, nende lapsi leeritanud, olen neile ka usu wahed hästi ära seletanud, ma olen neid hoiatanud, aga nad ei ole ennast noomida lastanud. Minuga ei saa nad endid wabandada“.

*) Major Alexander v. Ditmar, Wana-Wändra mõisa omanik, wabameelne mõisnik, kes ka juba Gesti rahwalaste torjas ja Rosenplänteri „Beiträges“ awaldas. A. S.

**) Kraawid on praegu olemas. A. S.

Ja meie Issand Kristus küsib teilt taas: „Nüüd ütlege mulle tõtt, kes kannab süüdi, et teie minust olete ära taganenud ja olete üle läinud pilditeenistusesse; ma tahan seda teada“.

Ja kolmat korda saate teie vast ütlema: „Issand, harjustid*) on süüdlased“.

Siis kutsub Issand harjustid ette. Need tulevad kartlikult ja kumardavad maani oma pikkade habemega. Ja Issand waatab nende peale ja ütleb: „Millega olete teie minu Wändra mehed oma isade usust ära petnud?“

Nemad aga kumardavad weel kord maani ja ütlevad: „Armas Issand, Sina tead ju, meie Wene harjustid oleme nii rumalad, et iga Wändra laps meist targem on, jah, meie oleme nii mõistmatad, et meie weel rumalamad oleme, kui see lojus, kelle seljast meie harjaseid korjame. Kas meie mõistime Wändra mehi petta?“

Ja nüüd saab Issand väga tõsiseks ja ütleb: „Kõlm kord olete mulle ebatõtt rääkinud, olete mulle walekaebtused ette toonud, teie, talupojad; nüüd lõpuks ütlege wiimast korda: Kes on süüdlane?“

Ja teie saate ütlema: „Keiser Nikolai on süüdlane“.

Ja Issand hüüab: „Nikolai Pawlowitsh, tule siia! (Sest seal ei peeta lugu inimese isikust; seal on keiser niisama, kui meiesugune!) Mis oled sa teinud, et minu Wändra talupojad on ära taganenud?“

*) Harjustiteks nimetati Wändras kastiiga ümberrändajaid Wene pudukaupmehi Pihkwa kubermangust, kes muu seas ka sea harjaseid otisid ja neid kauba vastu wahetasid.

Ja keiser astub ette ja vastab: „Mina ei tea sellest midagi; mina olin Palermoš^{*)} ja troonipärija walitses riiki“.

Rutsutakse troonipärija ja see vastab: „Meie ust nõuab, et õigeusuliste arwu tuleb suurendada“.

Ja nüüd ütleb Issand: „Ma näen, et keegi muu süüdlane ei ole, kui teie ise, kes teie enmast olete ära annud saadanale, teile sündigu teie tegude järele: minge pilkaste pimedusesse, kus on hulumine ja hamaste kiristamine“.

Siseminister tegi kindral-kubernerile kohuseks hooljat uurimist ette võtta. Selleks otstarbeks komandeeriti kolleegia-assessor Tolstoi Wändrasse, kes selgitas, et salakaebtus tumedate juttude põhjal sandarmi itaabihoowitseri Tsherbatshevi ja Tartu protojerei Bereski poolt Peterburisise on saadetud, et mainitud jutlus juba 9 kuu eest peetud ja ainult osa temast kokku käib sellega, mis III. jaostonnale on teatatud. Selle uurimise tagajärjel pani kindral-kuberner keisrile ette pastor Karl Kõrberit Riiga kutsuda ja temale seal wali noomitus anda. Keiser oli selle ettepanekuga peri ja nii sai siis Kõrber novembri algul 1846 Gowlowini enese käest süüdistuse noomituse.

Riikaugale Sakja allikas. Kui nüüd küsida, kas oli Kõrberi jutlus niisugune, nagu seda referaat kujutab ja nagu seda ka uurimine osalt tõendab, siis peab Karl Kõrberi iseloomu, mõttekäiku ja kõnewiisi silmas pidades, niisama ka jutluse süju loomutruud kohalikkude koloriiti meele tuletades küsimust jaatama. Muidugi ei wõi kõik just sõnasõnaline olla, peaasjas aga jüiski.

*) Keiser Nikolai I. reisis tollkorral Itaalias, oli ka Sitsiilia saarel Palermoš, millest ajalehed teatajüd. A. J.

Körberi järeltuleja Ernst Socolowski jutu järele, mida ka teised Wändra inimesed teadsid, olla Körberi noomituse saamine Riias sügisel 1846 järgmise käigu wõtnud.

Körber sõitnud oma hobustega ja kutsjariga üle Wiljandi, Walga, Wolmari ja Wõnnu Riiga, sest raudteed ja korralikku laewaühendust tol ajal ei olnud. Ta läinud Riia lossi kubeneri era-wastuwõtmise tuppa, kus teda oodata kästud. Dotamine läinud Körberi rahutule waimule pikale. Ta läinud ootamise-toast uksest läbi kindral-kubeneri erakorteri ruumidesse. Wõin seda omale elawalt ette kujutada, sest weel wiimane kuberner Swegintšow wõttis vastu üksikuid inimesi selles ruumis, oma erakorteri kirjutustoas, kuhu üks ootamisruumist wiis. Et seal ka kedagi inimest näha pole olnud, läinud Körber weel ühest uksest edasi. See olnud kindral-kubeneri proua muusikatuba ilusa klaweriga. Körber katsunud klaweri häält, mis maapäetajale väga suurepäraline kuulnud. Ta istunud klaweri ette, hakanud tasakesi improviseerima, muusika kiskunud kaasa ja enne kui mängija aru saanud, mänginud ta suure waimustusega. Improwisatsiooni lõpetusel hüüdnud naesterahwa hääle seljataga: bravo! ja plaksutanud käsa. See olnud proua Solowin, kes imestades taha tuppä tulnud, et waadata, kes seal nii toredasti mängib. Körber karanud toolilt, läinud segamini, esitanud end prantsuskeeli ja warsti olnud elaw konwersatsioon käimas kõrge proua ja haruldase mehe wahel muusika üle. Warsti aga kainenend Körber ja tuletanud wabandades meele oma käigu põhjust, et teda kutsutud kindral-kubeneri juure väga paha asja pärast.

Proua pärinud järele ja kui kuulnud, et siin õige-
usu teotamise kaebtusega tegemist on, arwanud ta:

„See ei või olla tõsi, et Teie, nii peenikeselt
haritud mees, selles suhtes midagi kurja olete teinud.
Ma kutsun kohe oma mehe süia“.

Kelle poolt naised, jellel on asi juba ette wõide-
tud. Kindral-kuberner tulnud prouaga tagasi, olnud
wäga lahke, ütelnud, et ta ametlikult sunnitud on
Körberile noomitust andma, mis ta selle teadaandega
teinud on ja ütelnud, et Körber nüüd võib koju sõita
ja edaspidi peab ettevaatlikum olema.

Glawa loomuga Körber, kes näinud, et asi nii-
suguse ootamata hea pöörde wõtnud ja nähes, et suur-
herra heas tujus, otsustanud sellest kohe kasu püüda
ja ütelnud:

„Kõrgel ekstsellentzil on kerge ütelda: sõitke koju.
Kellega aga pean ma sõitma? Wändra õpetaja koht
on näljakoht, *) ma olen jala Riiga tulnud ja pean
ka jala tagasi minema, aga seegi on wõimata, sest et
mu teeraha otsas on“.

Golowin tõmbanud taskust oma rahapunga,
ulatanud Körberile 200 rbl. kätte ja ütelnud: „Sõitke
siis minu külul postiga koju“.

Körber tänanud, kobinud wälja ja sõitnud mui-
dugi koju, ootamata suur summa taskus.

Kodus olnud ärevus suur. Ei teadnud ju pere-
lond, mis mehega Riias sünnib. Kui wiimaks wana
tõlb Bahja küla poolt mööda maanteed paistma haka-
nud, jooksnud proua firikundisast maantee ääre wastu,

*) Seda on ta tolförreal enam wähem ka olnud.
G. Sokolowski rehkendas K. Körberi sissetulekut aastat 10
hiljem, kui tema Wändrasse tuli, umbes 800 rbl. peale
aastas. A. S.

filmad nutused. Maantee ääres ehitatud tolkorral kirikumõisa kivist aita (selle valmistaamise aasta, mis kivi sisse raiutud, on küll weidi hiljem), mis praegugi seal seisab. Seal olnud hulk inimesi, müüri-seppi ja juurdetandjaid koos, ja wist sellepärast, et need ka tuuleks, astunud Rörber sealsamas tõllast wälja ja nutjat abikaasat suudeldes ütelnud ta eestikeeli waljusti: „Ara nuta, naine! Ega see Kaarel ei kaota! Enne toob sulle midagi weel kaasa!“

Kas see wiimane osa igas tükkis tösi, ei wõi ma muidugi mitte wastutada. Peajoontes tohiks ka siin midagi olla, sest üsna luuletada on niisugust lugu waewalt võimalik.

II.

Moosese kepp ja Aaroni suitsetamise pann.

Piibel kõneleb õiguse pärast Aaroni kepiist, aga teine Rörberi anekdoot Wändraist on juba kord säärase nime all tuttav. See „Moosese kepi“ lugu on palju laiemalt rahwa seas tuttav, kuid teda jutustatakse mitmes variatsioonis. Ma tohiksin loota, et minu esimesest allikast saadud teade algupäralt kõige lähemal seisab. Et see lugu laiemalt tuttav on, kui „Palermo“ jutluse lugu, on arusaadaw, sest tema jutustamisel suust juhu ei olnud Wene aegu neid takistusi, mis jutluse sisse edasiandmisel, millega alati oleks wõinud „sisse tuffuda“.

Õigemaks arusaamiseks olgu tähendatud, et Wändral oma abikirik Kärus on, 25 wersta Wändra kiriku juurest. Wändra õpetaja oli enne, ja on wist ka nüüdki weel kohustatud üks kord kuus Käruse sõitma

teenistust pidama. Et tee pikk, iseäranis veel wanasti, kus ta halb oli, ei jõuduud õpetaja sinna pühapäewa hommikul, waid sõitis laupäewa õhtul juba kiriku ligidale Kärü mõisa, kus temale wana serwituudi järele tuba mõisa härberis walmis kōetud pidi olema, ühes prii söögiga laupäewal ja pühapäewal.

Kärü mõis oli tol ajal, kus ma ei eksi, kellegi v. Staudeni perekonna päralt, kes tema wälja oli rentinud kellelegile Suckny'le. *) Kes see haruldase nimega Suckny oli, ei tea mina ütelda, ta olnud aga õp. Sokolowski jutu järele, kes teda ise veel näinud, wanapoiss, suur naistekütt, kasimata suuga, häbemata ja wägivaldne inimene, kes seal juba kauemat aega elanud, ja et päris herrat kohal ei olnud, siis käsitanud ta kõiki õigusi selle eest. Tema teenuseks tuleb ka pidada, et Kärü meestel perekonna nime de wõtmisel suur osa nimesid saksakeelsed on ja tihti halwa tähendusega nimed, millega üleannetu rendiherra oma mehi nähtawasti on põlglikult ijeloomustada tahtnud. Seal on nimesid, nagu Starrkopf, Stümper, Schleicher, Süßlich, Richtig jne.

Selle omal wiisil ka originaalmehega, kes pärast purjetades waefeks jäänud, mõisast ära aetud ja siis talupoegade juures wanas eas kerjanud, olnud siis Karl Körberil tuttaw kokkupõrkamine, kusjuures ühelt poolt Moosese kepp, teiselt poolt Aroni suitsupann tarwitusele wõetud.

Kui Körber jälle lord Käruse jutlust pidama sõitnud, kuulnud ta ühe häbemata numbri, mis wana Suckny Moosese 6-da käsu wastu lahti lastnud ja ta

*) Kas ta oma nime just nii kirjutas, ei tea ma siiski.
A. J.

otsustanud tema eluviisi fõrd jutluses tublisti witsutada, muidugi mitte nimepidi, aga dige läbipaistwalt, et inimesed mõistawad, kellest ja millest jutt on. Seda ta ka teinud.

Järgmisel kuul uuesti Rärusse tulles teadis muidugi Rörber, et jutluse sifu rendiherrale ette on kantud ja et tal wast kokkupõrkamine toore ja wägivaldse mehega on oodata. Sellepärast pistnud ta laetud kaheraudse püstoli tasku.

Laupäewa õhtul ei ole midagi juhtunud, ega pole õpetaja rendiherrat silma saanud. Kui ta aga pühapäew peale kirikut lõunasõbmise oma toas mõisas lõpetanud, astunud herra Suckny suure keppiga uksest sisse, pööranud ukse seest poolt lukku, pistnud wõtme tasku ja astunud siis keppi wibutades õpetaja ette:

„Kas sa tunnud Moosese keppi!“ käratanud ta.

Õpetaja, kes majaherra ettevalmistusi nähes kõige peale walmis oli, taganenud laua taha, tõmmanud püstoli kuded nakkatades üles, hoidnud lasteriista Suckny rinna wastu ja küsinud pilgates:

„Kas sa tunnud Aaroni suitsetamise pannu?“

Sõnalausumata keeranud Suckny ukse lahti ja kobinud oma keppiga wälja.

Rörber aga sõitnud puutumata foju.

Esimene Eesti „sotsialdemokraat“ kuidas Mats Tõnisson poliitika- meheks sai.

Siiklised mälestused Wändrast.

I.

See oli minewa aastasaja kaheljakümneandel aastatel. Olin kihelkonna koolipois alamates klassides, kui meie kooliwalituse Wana-Wändra Aleksandri wallakooli uut kooliõpetajat, wõi koolmeistrit waliti, nagu tohkorral wõeldi. Et koolimaja meist ainult wersta poolteist kaugel oli, siis läksin ka seda sündmust waatama. Koolmeistri walimine oli tohkorral kohaliku kooliwalituse wõimupiiris. Kooliwalitus oli teatavasti moodustatud kihelkonna kiriku-eestseisjast, kihelkonna kooliwanemast (üks taluperemees), kohalikust kirikudpetajast ja kihelkonna-kooliõpetajast. Et kiriku eestseisja — mõisnik, wäga sagedasti kooliasjadest üksikasjaliselt suurt ei hoolinud, siis toimetas neid asju peaaesjalikult õpetaja ühes kahe teise liitmega.

Kihelkonna kooliwalitus oli walimiseks kohaliku koolimajasse proowitunnid kandidaatidele määranud. Selles suhtes olime meie Wändras juba 45 aasta eest nii mõnestki maanurgast ees. Kuna Tartumaal koolmeister „proowi luges“, s. o. laupäewa õhtul

palvetundi pidades oma ametitublidusest pidi tunnistust andma, oli wana õp. Sokolowski nii palju koolimees, et ta kandidaatidele ühe proowitunni katekismuskes, teise Gesti keele lugemises ja kolmanda laulmises määras. Proowitunnid ühendati koolikatsumisega, nii et kõik lastewanemad, kes tahtsid, kandidaatide osawust laste õpetamises wõisid näha. Ka kooliwalitsuse liikmed olid kohal, vähemast õpetaja kihelt. kooliwanemaga, oma alalise trabandiga.

Oli kolm kandidaati, teiste seas noor Aidu walla liige Mats Tõnisson, kes Wiljandi kihelkonnakooli M. Kirseli juhatusel oli lõpetanud ja wist Paistus maakonna koolirewidenti pastor Hanseni juures wallakooliõpetaja efsami mingisuguse komisjoni ees teinud, mis siis ametis olid, kui meil Tartus weel Hollmanni seminaari ei olnud. Kandidaatide seast paistis Mats Tõnisson oma agaruse ja wäledusega teiste seast kohe silma. Laulutunnis, lastele üht koraali ette lauldes, wõttis ta tooni küll liig kõrgelt ja hää „wiskas“ kõrges kohas „üle“, kuid sellest äpardusest hoolimata — muusika ei olnud tema kõwem külj — waliti ta ära.

M. Tõnisson wõttis oma ametist tõsidusega finni Kool oli enne kaunis primitiivse mehe juhutada olnud, nagu tol ajal Wändra wanemate kooliõpetajate seas weel mõned olid, nagu näit. Saalema koolmeister, haiglaste marjas filmadega Peet Libbe, kes alati oma ametiwendi hoiatas, mitte liig kõrget tenorit laulda, sest tema olla sellega oma filmad halvaks laulnud. See wanamees oli kooli kaunis laofile lastnud. Tõnisson seadis hea distsipliini jalule, liig waljugi, sest et ta mängusidgi ja lumesõda palju ei sallinud. Tööd tehti hoolega ja see tasus noore koolmeistri pedagoogilise ettevalmistuse puuduse. Seda puudust

wähendas suuresti minu wanem wend Juhan (Kirjanik J. Lill), kes parajalt Zimse seminaari oli lõpetanud, ja meid, nooremaid wendi, aasta otsa kodus õpetas. Õpetaja Sokolowski pidas Wändras juba tol ajal igas kuus korralikult kooliõpetajate konverentsi, kordamööda iga kooliõpetaja juures. Seal pidi siis kohalik kooliõpetaja oma harilikka tundisid andma ja ametiwennad kuulajid pealt. Siis andis mõni selleks ennast hoolega ettewalmistanud kooliõpetaja, tihti oli see seminaari haridusega kihelkooliõpetaja, ühe proowitunni. Pärast istuti koos ja arwustati neid tunde. Kui konverents Mats Tõnissoni juure jõudis, walmistas minu wend temale korralikud proowitundide plaanid funi wiimase peensuseni kirjaliselt, mille järele ta oma tunnid hülgawalt andis ja kohe hea kuulsuse ametiwendade seas wõitis.

Mats Tõnisson asutas ka kohe omale laulukoori, kes laupäewa õhtuti koos käis.

Rii siis andus M. Tõnisson täielikult koolitööle. Villi Suburg, kelle isatalu Waldburg ka kooli ligidal, ja minu wend, sõjastajid temale wist ka mõnegi ketserlike mõtte kõrwa, kuid Tõnisson ei olnud nähtawasti esialgul mitte väga wastuwõtlik neudele, sest tal oli tugew waimulik joon külges — kas häda wõi sifemisel sunnil, ei saanud minusugune poisikene tol ajal otsustada. Ta alustas tihti oma laulutunde palwega ja jagas lahtujatele lauljatele Maroni õnnistust, mis Wändra meestele, kes iialgi ei ole tunnud wennaste kogudust ega palwetunda koolimajades, õige wõõrastaw asi oli ja pilkawaks jutuaJamiseks ainet andis. Wõib öelda, oli Tõnissonil see wiis kui comme il faut koolimeistri juures oma kodunurga kombest külge jäänud. Wändras loobus ta sellest warsti. Igatahes aga ei

olnud temas mingisugust kalduvust esialgul poliitika suhtes märgata.

Poliitikamehiks ja kirjamehiks tegi teda peaaesjalikult Jaan Tammann, ja mitte ainult lihtsaks oma aja isamaalaseks à la Jaan Adamson, vaid esimeseks ametlikult tunnustatud Eesti kardetavaks „sotsiaaldemokraadiks“, kelle „sotsialistilise“ kalendri peale „Neue Dörptsche Zeitung“ tormi jooksis, isegi Saksamaal „Kölnische Zeitung“ häädaldama hakkas, teda Jakobson „Satulas“ ja Harry Jannsen oma „Heimathis“ taites, kelle kalendri politsei konsiskeeris jne.

Kõige imelikum oli, et ei Jaan Tammannil, ega ka Mats Tõnissonil õiget aimu ei olnud sotsialismist ja Jaan Tammann vastu tahtmist M. Tõnissoni kuulsaks tegi. See kuulsaksjaamine walgustab aga nii hästi meie tollefordseid olusid, et muld wististi õigus on, kui ma sellest pajatan. Minu kirjawiis on wabalt walitud, kuid faktidest, mis ette toon, ei ole ükski luule, waid fiibe ja lõbus tõde.

II.

Kes oli Jaan Tammann? Esiteks temast paar sõna, mis ka ülearune ei tohiks olla.

Jaan Tammanni nimega puutume ärkamise ajal tihti kokku. Tema oli üks jelleaja agaramatest awalikkudest tegelastest, Eesti Aleksandri peatomitee liige, kes muu seas Wõltsamaa Aleksandri koolimajad maaga ühes naeruwäärt odawa hinnaga ostis ja nad ilma ainsa kopiku wahelasuta Eesti Aleksandri koolile edasi andis. Tema õhutusel ehitati Doris wabal algatusel üks ilusamatest kihelkonna koolimajadest. Tema oli esimene, kes oma suur-talus Sikanas Sõome wiisi

eeskujuliku piimatalituse sisse seadis ja Soome neiu selle juhatajaks kutsus, näitustel uut võitegemist demonstreerida lasi jne. Temal oli üks täielikumatest oma aja Eesti raamatukogudest, mis tema surma järele pärija poolt kahjuks ettevaatamatalt laiati müüdi. Tähtsa osa sellest kogust omandas enesele wist hiljuti Eesti Rahwamuseumi Tallinna osakond hra J. Kullamaa käest.

Jaan Tammann oli self made man, ise oma õnne sepp. Tema oli liht waesepoole Tori mees, kauples esmalt wäiksel raamatutega, siis asutas Wändras poe, millel aga suurt edu ei olnud. Wene usu tulekul sai ta oma kätte ühe Wene kiriku ehituse headel tingimistel, kus ta tubli summa raha teenis. Ta ehitas neid kirikuid pärast tosinat ümber. Teenitud rahaga ostis ta omale Wändra Tori piirile talukoha ja sinna ümber umbes 1000 wakamaad heinamaad ja metsa, kus ta eeskujuliku majapidamise sisse seadis ja koha ilufaks mõisaks wälja ehitas. Siin, Tammani mõis, oli Mats Tõnissoni koolimajast ainult wersta kolm eemal.

Jaan Tammann oli suur naljamees ja jutuwestja, nagu wana Jannengi, kellega ta sõpruses elas.

Mats Tõnissoni esimestel ametiaastatel wõttis wakuse noor kooliwanem Mart Kull, kelle talu just wastu koolimaja teisel pool Wana-Wändra jõe kaldal asus, naise ja tegi pulmad. Kull elas Tõnissoniga heas wahekorras, kuid Tõnissoni ameti kohusetunne oli nii piinlik, et ta isegi sõbra pulma ei läinud, et mitte kooliaega wiita. Beigmehe õde aga, kes koolis käis, lubas ta ainult üheks päewaks pulma, kus teiste kohalikkude suurnikkude seas ka naaber Jaan Tammann ei puudunud. Oli ju Kullimaa talu üks kõige rikkamatest jõukas Wändra nurgas ja mõrsja toodi Uue-

Wändra ühest kuulsamast talust ja perekonnast, Kurgja förwalt Särghaualt, kirjanik Ernst Petersoni ja nüüdiste noorte tohtri ja õigusteadlaste Petersonide kodust.

Pulmad kestsid Wändras wanasti ligi nädala päewad ja Mats Tõnisson tegi selle naiiwse pedantilis-koolmeistrilikkuse wea, et kui peigmehe öde teisipäewa hommikul, millal ta luba aeg möödas oli, mitte kooli ei ilmunud käskjala kirjaga pulmanajasse saatis tütarlast kooli nõudma.

Wõib enesele ette kujutada, misjuguist lõbusat meeleolu sünnitas kirja ettelugemine ülemeelses pulmatujus olevatele pulmalistele. Et puuduwate koolipäewade eest mõned kopikad trahwi seaduse järele tuli maksta, siis wõttis Jaan Tammann kobe korjanduse kübaraga ette, korjas terve kandama wasskopikaid ja krossa, millega mitmepäine koolitrahw juba ette makstud oli, andis nõu last pulma jätta ja saatis korjatud raha suure kotiga, ühes haawawa naljasifulise kirjaga „Matsile“ kätte. (Matsi nime ei kannatanud Tõnisson silma otsas.) Kiri, mida mulle pärast Tõnisson näitas, algas umbes nii peale: „Oh ja püha ja waga Mats! Küll teewad need ilmalapsed sulle meelehaigust!“ Ja siis teatati jelles toonis edasi, et last kooli ei saadeta terwel pulma ajal ja trahw ligiolewas kotis juba ette makstud on pulmaliste poolt. Kiri oli Tammanni poolt ja tema allkirjaga.

Selle haawamise peale wastas „Mats“ muidugi dige äritatud toonil Tammanniile. Tekkis kirjawahetus, millest Tammann wiimaks tüdis.

Kuid Tõnisson ei unustanud nii kergesti haawamist.

III.

Mõni aeg peale selle pühitses Jaan Tammann oma hõbepulmi, kuhu kõik kihelkonna tähtsamad mehed olid kutsutud. Muude seas ka tummadekooli juhataja J. Eglon („Põdra Tooma“ autor), kes kui ärkamiseaja tegelane Tammanni hea tuttav oli. Muidugi oli M. Tõnisson kutsumata jäetud. Pulmaks oli J. Eglon pika õnnesoovi laulu luuletanud, mis pärast ühes pulma kirjeldusega „Cesti Postimehes“ ära trükiti. Laulus tuli riim ette, kus Tammanni kiituseks öeldi, et tema „armastab wenda, nagu iseenda“.

See waenlase kiitus ajas Mats Tõnissonil maksa üle kopsu. Tema tõendas, et Tammann sugugi nii wennaarmastaja ei olemat, waid sitte ärimees, kes wennial ilma jututa naha üle kõrwade tõmbawat, kui sellest kasu saab. Mii olla ta mingi wiguriga ühe endise Tori kooliõpetaja paljaks piiganud, kes nüüd waesena oma wanad päewad Tammanni rehetoas mööda saata.

Et Tammannile wingerpussi mängida, kirjutas Tõnisson „Cesti Postimehes“ muinasjutu rebasest, kes juure pidu teinud ja ennast külalaste poolt kiita lastnud, et tema „wenda“ niisama armastada kui „iseenda“. Ja kirjastati paljastati muidugi rebase Tammanni wigurid õige paksude wärwidega, mis Tammannite kohtulikult kaebuseks põhjust andis. Kohtus käimist M. Tõnissonile kergitaskid Eglon ja õpetaja, kuna kohalik mõisaomanik Tõnissonile tihti hoost andis Wiljandi sõiduks, kus protsess Landgerichtis käimas oli. Peeti Tammanni ju Jakobsonlaseks, kuna Mats Tõnissoni, kas õigusega wõi mitte, weel hurtlaseks

arvati, kelle poole ta Jakobsoniga tülli läinud J. Eglon hoidis.

Kuid kõigist abinõudest hoolimata käis kohus seaduse tähe järele ja mõistis M. Tõnissoni, kes vastu ajas, et tüli all olev kirjatükk Tammani ja tema hõbepulma pihta oli sihitud, 6 kuuks türmi. Egloni riim, ta „armastab wenda, nagu iseenda“, mida M. Tõnisson rebase pidutirjeldusesse Tammanni hõbepulma kirjeldusest üle oli mõtnud, sai saatuslikuks temale.

M. Tõnisson oli hädas ja ei pääsenud muidu raskest karistusest kui Tammann mitte andeks ei andnud. Mõindi Tammanni paluma ja see leppis ainult tingimiseaga, et Tõnisson avalikult „Eesti Postimehes“ omal kulul teatab ja andeks palub, et ta Tammanni au teotanud.

M. Tõnisson pääsis sellega küll wangiminekust, kuid ta tundis ära, et ta terve jaundi juures oma kooliõpetaja autoriteedi, nagu sellest wanasti aru saadi, oli kaotanud. Ei aidanud ka kooliwakuse peremeeste avalik kiri „Sakalas“ (ilmus Lilli Suburgi õhutusel), kus Tõnissoni tublidust kooliõpetajana kiideti. Tõnisson lahkus wabatahtlikult kooliõpetaja ametist ja asus Wändra kiriku alla wäiksesse majasse elama, kus tööpüüdis, tutvus Lilli Suburgiga, minu wennaga, harjumus ajalehe kirjasaatjana jne. teda kirjaniku-kirjastaja teele surus. Oma kooliõpetaja kogemusi tarwitades ilmus tema sülest tutaw Tõnissoni Kute-aabits, mis õnnestas ja tulu tõi. Ja siis tuli kõige enam kasutooja raamat, kalender käsile. Aastal 1882 ilmus Tõnissoni esimene 7-me kopikaline tähtraamat „Rahwa tähtraamat 1882 aasta jaoks, millel 365 päewa on. Kõik seadnud ja wäljaandnud M. Tõnnisson“.

Kalendri wäitese jaba tahtis M. Tõnisson oma wana wingumehe Jaan Tammanni siunamisjeks ära tarwitada. Seal ilmusid suurem osa wäitese jutufesi, nagu „Rikas ja waene“, mis Tammanni pihta olid sihitud, suurem osa rikka ja waeje wahekorja käsitades. Rikas oli Tammann oma ilusas majas, waene wana otstahwku Tori kooliõpetaja Tammanni wanas rehe-toas. Endine fibe kogemus aga hoiatas Tõnissoni Tammanni kirjelduses liig läbipaistwaks minemast ja nii oli asi seletataw, et kirjatükid ühest ületohtusest rikkast ja naiwsest püगतud waejest klassiwahede sümboolideks said ja nende autor sotsialdemokraadiks ja kardetawaks rahwahiwtitajaks poliitikameheks seletati. Appi tuli weel sakslaste halb keeletundmine, kes kalendri jabas ilmunud ilmsüüta rahwalaulu kardetawaks seletasid. Saulus seisis nimelt:

„Wanaaegne palju.“

„Liu tuiu hunta palju,
Toa taga tonta palju,
Kurjal härral kulda palju,
Kelmil kubjal keppa palju,
Wahimehel witju palju,
Waesel rahwal walu palju,
Teopoiistel töida palju,
Pere parsil peerga palju,
Kamre otjas kassa palju!“

„Kassa“ palju (Wändra murraku paljuse infinitiim sõnast „kass“) seletas „Neue Dörpt. Zeit.“ toimetaja Hasselblatt „kassa“ (rahakassa) wälja, millega laul jällegi sotsialistiliseks muutus, kuna „kambris“, peenemas toas, palju raha kassas, ja saunas palju lapsi on. M. Tõnisson, kes wahel ajal üsna tulijeks Jakobsonla-

seks oli muutunud, oli „Sakala“, „Nalja-Mardi“ eestujul ka ühe igakuuse naljata ilmade ettekuulutaja tähtsamatu sappa paigutanud, kus talwekuudel jahimeeste (sakste) püüsiiraginat ette kuulutati jne. See kõik andis „Neue Dörpt. Zeit.“ toimetajale põhjust Tõnissoni seitsmekopialist kardetavaks sotsialistide kihutuskirjaks tembeldada. Sellekohane Saksa lehe artikkel lõi terwel Baltimaal laineid, isegi Saksamaa wanameelne „Kölnische Zeitung“ tegi lärmi, et Baltimaal wenelaste tšensuuri heatahtlikel toetusel sotsialdemokraadid oma kihwtikülwamist Balti Saksa ülemkõhi häwitamiseks alganud.

Mats Tõnisson, kellel sotsialdemokraatiast aimugi ei olnud, kes terwel oma eluajal, iseäranis pärast, kui ta rikkaks sai, õige tagurline rahwuslane oli ja sellelt aluselt kalendrites iga aasta edasi meie mõisnikka ja waimulikka sõimas, mis kalendritele hea mineku kindlustas, oli korraga kuulus sotsialist-poliitikamees! Politsei käsul korjati kardetaw seitsmekopialine kihwtiseea ära, teda müüdi altkäe rubla ja kolme eest tükk ja ta pani M. Tõnissoni omapärasele kirjastusele ja rikkusele aluse.

Et „Sakala“ warsti „kassa“ „kassideks“ seletas ja ka muidu süüdistuse naiivsuse selgeks tegi, siis pääsis uus sotsialdemokraat weel ise siinise filmaga. Teda kuulati küll üle, kuid süüdistust ei saadud kõhna materjaali waral formuleerida.

Ohmatas oli Tõnissonile aga nii kontidessse läinud, et ta lähemaks aastaks enam uut kalendrit wälja ei julgenud anda. Alles aastase puhkamise järele wõttis ta südant ja trükkis kolm uut kalendrit korraga s. o. seefama kalender kolmesuguste kaantega, üks Wiljandi, teine Pärnu jne. tähtsamat. Tolkorral ei julgenud

M. Tõnisson küll enam oma nime välispidi esimesele kuulsale kalendrile väga sarnastele tähtraamatutele peale trükkida, kuid warsti nõrgus, kõige esmalt Harry Janseni „Heimathi“ kaudu teade, et „kalendrisep“ M. Tõnisson selle järele, kui ta üks aasta oma kuul-
fufe loorberidel puhanud, kolme uue kalendriga välja astunud“. Ja M. Tõnissoni kalendriäri läks laialt küma, nii et nende trükk mõni aasta 100,000 eksem-
laarini tõusis.

Suurtel sündmustel on tihti väikesed alused. Väikest talu pulmatulist kerkis pinnale esimene Euroopa kuulsfugea Eesti sotsialdemokraat.

Huvituse pärast olgu veel tähendatud, et väikene tähtraamat, mis M. Tõnissoni jõufufe alufe pani, temale lõpuks ometigi saatuslikuks sai. Banas meheas, lühikest aega enne ilmasõda, oli ta jälle õige wänged palad waimulikfude mahategemiseks oma kalendri sappa paigutanud, mille peale kindral-superdent prokuratuuri ees kui kõlwatu kirjanduse kohta kaebtufe tõstis. Bananew Tõnisson mõisteti jälle mõneks kuuks torni, kust tema nõrk terwis haigufe sai, mis ta enneaegu hauda wiis

Meie audients Preisi prints Heinrichi juures.

(Ottupatjiooniaegsed mälestused.)

1918. aasta kewadel, kui Saksa suur pealetungimine lääne wäerinnal Amiens'i sihil esimeses wõidurikkas hoos oli, kus sõjateadete järele, mis ainult Saksa allikate kaudu meie juure jõudsid, Saksa wõim oma kõige kõrgemal tipul näis olewat, kus Balti „landesraat“ Riias Balti hertsogiriigi plaani handus, mille kaastegelasteks Eesti-Läti wallawanemaid wastu nende tahtmist rahwaesitajatena Riiga weeti, wiibis Wilhelm II. wend, Saksa suur-admiraal, Preisi prints Heinrich paar nädalat Tallinnas. Mis otstarb tema reisiril oli, see jäi muidugi Saksa poliitika jäladuseks. Wististi aga tahtis ta Preisi uut arwatawat asumaad oma filmanägemise järele tundma õppida. Saksa ringfondades Tallinnas ja terwel Baltimaal oli waimustus tema wastu suur. Mitte ainult kui wägewa Saksa feisri wenda ei ülistatud teda erajutuajamistel ja Saksa Balti ajakirjanduses, waid waimustus tema kui isiku wastu oli ka ülisuur. „Jeder Zoll ein Fürst“, kirjutasid Saksa lehed Tallinnas ja Tartus („Iga toll temas on würst“). Kõneldi, et tema sellel puhul, kui Wilhelm II. mingisugusest Saksa sisepoliitilisest ära-kaalumisest ise Balti hertsogikrooni wastu ei wõtaks,

et siis troonikandidaatide seas Mecklenburgi hertsogi kõrval ka Preisi prints Heinrich figureerida. Wõimalik, et informeerimise otstarbe kõrval prints Heinrichil see reis ka mingisugust poliitilist kosjashõitu tähendas.

Oma kojufõidul Saksamaale tuli prints Heinrich Tartust läbi ja peatas ka siin. Dotamata äkki teatas selleaegne Tartu oberbürgermeister Brock Tartu Cesti seltskondlistele organisatsioonidele ametlikult, et kuninglik kõrgus Preisi prints Heinrich 13. aprillil Tartu jõuab ja Cesti seltskonna esitajaid seltsamal päeval kell 12 vastu võtta soovib. Tuldi kokku, peeti aru ja otsustati tema soovimärgi täita. Kõll ei loodetud sellest jutuaajamisest ei tea mis, aga arvati wast wõimaliku olemat mõni sõna kõrge külalise kaudu ütelda selle wäljakannatamata seisukorra kohta, millesse meid okkupatsiooni wõimud ühes kohaliku Saksa aadeli esitajatega olid wiinud. Waliti esitajateks 5 meest: Dr. D. Kallas, Peeter Põld, Heinrich Luht, Eduard Kuusik ja nende ridade kirjutaja, nii et esitatud olid mitmed seltskondlised ringkonnad. Wolitusi meil ju mingisuguseid ei olnud, ega wõinudgi olla, waid terve wäljaastumine kandis informeerivat laadi.

Astujime wiiekesi kokku ja pidasime aru, kuidas üles astuda. Oli tarmis kõige pealt wiisakuse nõudel mõni termitusõna ütelda. Meil oli kohe selge, et meie wastuwõtmine printsi poolt mitte iseäranis armulik ei wõinud olla. Arwasime üsna õieti, nagu pärast selgus, et tema ringkondadelt, kellega ta Tallinas läbi käis, kuulnud oli, et Tartus, kui teijes suuremas Cesti tsentrumis, kust wihatud Tõnisson pärit, üks saksawastane kihutuspepa on, mida kuninglik kõrgus oma isiklike majesteetlikkusega ära kohutada ja wagafeks teha mõtles. Loobusime siis kohe algusest peale

paljaste wiisakate kõnetäänudega opereerida ja niisama-
fuguseid oma wastu wälja kutsuda, waid tahtsime juba
lühikeses terwituskõnes üht ja teist, mis meil südame
peal, puudutada ja isegi külalise wäga ebaarmulikkuse
wäljakutsumist riskeerides läbirääkimisi algatada, kus
meil wõimalust oleks temale asju ütelda, mida ta neist
ringfondadest mitte ei olnud kuulnud, kust tema tuli.

Töötasime siis kirjaliku terwituse wälja, mille
meie liider Dr. Oskar Kallas pidi ette lugema. Ter-
witus, mis muidugi Saksa keeles ette tanti, käis
järgmiselt:

„Tartu Gesti seltskonna nimel, kus teatav Gesti
kultuuriline tsentrum asub, on meil au teie kuningli-
kule förgusele aukariikliku teretulemast ütelda

Gesti rahwas on 700 aastat waimlise ja ainelise
surwe objektiks olnud. Sellegipärast oleme wisa töö
ja püüdmisega ennast teatavale hariduslisele ja majan-
duslisele astmele tõstnud, mis meid õigustab enese peale
waatama, kui Lääne-Euroopa kultuurrahwaste noorema
liikme peale. Müüd, kus Wene tsaristline wägiwalla
walitsus kokku langes, arwasime meie, et aeg kätte on
jõudnud, kus ka Gesti rahwas omale paiga õhus ja
walguses kätte wõidab, kus enam esimese ja teise järgu
kodanikka ei leidu.

Müüd on aga saatus meid ootamata lähemasse
kõkupunutumisesse wägewa Saksa riigiga wiinud. Müüd
huwitab meie rahwa laialisi ringfondi küsimus: kuidas
mõtleb Saksa walitsus meie tulewikuküsimuse lahens-
damise asjus omalt poolt talitada? Kas tahab ta Gesti
iseseiswuse püüdmisi toetada, nõi mitte?

Meie kuuleme rahulolemisega häält Saksamaa
poolt, kes seda küsimust jaatawad. Nii näituseks Saksa
riigifantsleri frahw v. Hertlingi kõne riigipäewal.

Meie kuuleme aga ka hääli, mis otse meie allardhuse peale sihiwad. Ja kahjuks ei kuule meie mitte ainult sarnaseid hääli, waid meie näeme abinõusid (Maßnahmen) tarwitusele wõetawat, mis meie juures kõige raskemaid kartusi (die aller schwersten Bedenken) elule kutsuwad meie maa tulevase arenemise ja tema rahwaste rahuliku kooselamise suhtes.

Meie tahame loota, et niisugused tarwitusele wõetud abinõud oma tekkimise millegile arusaamatusele wõlgnewad ja ainult möödaminewa iseloomuga on. Meie loodame, et ka teie kuningliku kõrguse külaskäik selleks kaasa mõjuma saab, et neid kõrvaldada. Ja selles lootuses terwitame teid weel kord“.

Du arusaadaw, et see terwitus „kuninglikule kõrgusele“ otse aewastama panejaks ninatubakaks oli, sest Eesti iseseiswusest ei tohtud ka alamate okkupatsiooni wõimude juures kõnelda.

Wastuwõtmisele püüti wõimalikult suurepäralist laadi anda. Wastuwõtmine sündis nimelt printsi ajutises korteris, ühes mõisniku maja saalis Lihaturu ääres, teisel korral. Tutwustasime endid esiti printsi adjutantidele, ühele väga wiisakale ja libedale kojamehele-ohwitserile, kelle nime ma unustanud olen. See wiis meid suurde uhkesse saali, mille tagapool laua ääres sohwal prints istus. Meie ilmunisel tõusis ta laua äärest, astus paar sammu saali keskele ja jäi sinna seisma. Meie seisatasime ukse ligidal. Adjutant wiis meie eestkõneleja Dr. Kallase printsi juure ja esitas. See kumardas kergesti ja uhkesti, kuid ei pakkunud Kallasele mitte kätt. Siis tuldi nagu kadrilli teises tuuris kolmekesi meie ligidale, kus Dr. Kallas meid ükskhaawal esitas. Jällegi waewalt nähtaw kumardus iga nime nimetamise juures tarwiliselt distangilt. Ja

siis läks kuninglik kõrgus jälle tagasi tejet saali, võttis omale võimalikult majesteetliku poosi ja kuulas Dr. Kallase poolt ettelõetud termitust.

See termitus oli temale nähtavasti nii ootamata ja häbemata, aga ometigi nii laitmata wiisakal kujul ette kantud, et prints oma kontseptisti ja majesteetlikust poosist ajutiselt tuntawalt wälja kukkus. Mina fikseerisin teda lugemise ajal terawasti, nägin, kuidas „Gesti iseseiswuse“ puudutamise juures tema sügawamaolised ja luitunud näojooned, mis meis kõike muud, kuid mitte kuninglikku mõju ei awaldanud, närwilikult tõmblema hakkasid ja tema rahutult ühe jala pealt teisele toetama hakkas.

D. Kallas oli lugemise lõpetanud. Kareda häälega ja ärewalt küsis prints:

„Minu herrad! Teie osatate seal millegi peale (Sie spielen da auf irgend etwas an)! Ma palun enesele selleks põhjendawaid fakte!“

Aga enne, kui meie weel midagi wastata saame, lisas ta juure:

„Ma pean Teile juba ette ära ütlemä, et minul oma külaskäigul mingit ametlikku missiooni ei ole. Waadake siis minu sõnade peale, mis ma teile ütlen, kui minu priwaat-awamise peale. Kuid Teie saate aru, et minu seisus ja amet („mein Stand und meine Stellung“) jeda enesega kaasa toowad, et ka minu era-awamised teile wäärtuslikud wõiwad olla (von Wert sein können)“.

Dr. D. Kallas hakkas nüüd kõnelema meie päewamuredest ja tulewiku kartustest. Saksa okkupatsiooni wõimud on ennast hermeetiliselt ümber piiranud koha-liku Balti aadelist sakslastega ja maa ajutisest walit-
susest täitsa kõrwaldatud 95 protsenti maa põlistest

elanikkudest eestlastest, kes omale Wene ajutise seadusliku walitsuse poolt kinnitatud autonoomia-seaduse põhjal seadusliku esituse, Maapäewa on walinud ja ajutise walitsuse, maa kõrgema wõimu on moodustanud. See on nüüd wäewõimuga kõrwaldatud ja seadusewastaselt on elule kutsutud wanad, Wene riigiduumi poolt wastu wõetud ja keisri poolt kinnitatud seaduse põhjal likwideeritud aadeli maapäewad, kellel mingit diguslist alust enam ei ole. Need maapäewad lastakse nüüd meie rahwa tulewat saatust ära otstustada ilma, et meil wõimalik oleks ise midagi kaasa kõnelda. Sest Riiga wiidud wallawanemaid ei wõi meie oma rahwa esituseks pidada. Nad ei ole mitte walitud, waid niisama hästi kui nimetatud, suurelt osalt wastu nende eneste tahtmist. Ühelt poolt on platsis meie uue konstitutsiooni loomiseks Balti Saksa wilunud poliitikamehed, juristid, teiselt poolt lihtsad wallawanemad, talumehed. Mis wõib meile sealt head tulla? Meie saatust otstustavad inimesed, kellega meie põlises poliitilises ja majanduslises wastolus ja wõitluses seisame, keda meie mitte ei usalda. Ja ülepea ei ole meie selle Balti hertsogiriigi kawatsusega peri.

Nii umbes Dr. Kallase kõne sisu, mis ma muidugi kahe aasta järele enam sõna-sõnalt rekonstrueerida ei saa.

„Teie olete walesti informeeritud“, salwas prints Heinrich wahela, „teie mõttekäiku määravad suurelt osalt kuulujutud ja eelarwamised. Ärge uskuge kuulujutte.“

Juttu elawuses astus prints meile nüüd kõneledes üsna ligidale.

Selle peale Dr. Kallas:

„Kuninglik kõrgus, meie elame ainult kuulujuttu-

dest. Meilt on iga võimalus võetud kindlaid teateid saada. Kuid need asjad, mis ma seal ütelnud, ei ole kuulujutud. Meil ei ole enam ajakirjandust, meie oleme välisest ilmast ära lõigatud. Meil ei ole enam võimalust mingit läbikäimist teiste Eesti linnadega. Loidame endid ainult kuulujuttudest. Muretsege, kuninglik kõrgus, meie liikumise ja orienteerimise wabadust ja võimalust“.

Prints Heinrich: „See ei käi minu kompetentsi. Kui Teie seal ütlete, et Teie aadelit ei usalda ja tema Teile waenulik on, siis effite Teie. Barun Dellingshausen on mulle tõendanud, et mõisnikud talupoegadega tahavad nimelt käikäes käia“.

Dr. Kallas: „Wabandage, kuninglik kõrgus, sest ei ole meie küllalt. Meie ei ole praegu mitte enam see eriline talupoja rahvas, kes meie aasta 50 eest olime. Meie oleme nüüd juba lihtidesse ja klasidesse erinenud rahvas. Meil on oma talupojaseisus, oma haritud intelligents, meil on oma juristid, oma arstid, waimulikud, kaubandus- ja käsitööringid; ühe sõnaga, meie esitame praegu wäikest moodsat rahvast, kus mitte enam üksi aadeli ja talupoja wahetord mõõduandew ei ole“.

Mina: „Ja käikäes käimise mõiste kohta lähewad meie ja aadeli arwamised põhjalikult lahku. Nemad mõistawad käikäes käimise all seda, et nemad komandeeriwad ja meie täidame komandot, meie mõistame käikäes käimist nii, et meie kaasotustajad oleme. Aga sellest ei ole juttu“.

Uuesti tuleb prints tagasi selle peale, et aadel tahab ka terve rahwaga käikäes käia.

Dr. D. Kallas: „Kes nüüd Teile, kuninglik kõrgus,

feda õiglaselt nende poolt ütleb, mis nemad tõesti mõtlewad!"

Nüüd sai prints vihaseks. „Minu herra, ütles ta Kallasale, „see on odav vaidlemisviis, kui Teie mind sellega tahate vaikima panna, kui ütlete, et mina midagi ei tea. Mina olen tõsine mees ja nõuan, et minuga tõsiselt kõneldate. Kui ma ütlen, et ma ennast olen hästi informeerinud ja tean, mis ma kõnelen, siis tuleb seda ka nii võtta ja uskuda.“

Dr. Kallas: „Kuninglik kõrgus, kui ma wast wormilikult ei ole korrekt olnud, siis palun seda wabandada“.

Prints Heinrich: „Ei, siin ei ole mingist wormist juttu; ma tõrjun ainult niisuguse vaidlemisviisi tagasi“.

Ja nüüd hakkas ta meile oma waateid dotseerima. „Teie iseseiswast Gestist ei tule midagi välja. Teie olete iseseiswaks riigiks liig wäikesed. Wenelased neelaksid teid (würden sie verschlucken) kohe ära. Ja kui wenelased seda ei teeks, siis neelaksime meie Teid ära. Teine asi on, kui Teie terwe Baltimaaga kokku tugewa riigi sünnitate, nagu seda Riia landesraadi otsused kawatsewad, ja Saksa riigiga konwentsioonide kaudu ligidasse wahetorda asute, siis on Teie iseseiswus seesmiselt kindlustatud ja Teile kõik arenemiswõimalused antud. Teie saate sisemise kultuurilise autonoomia. Teie rahwuslist edenemist ei takista keegi. Teie rahwuslisti koolisid ja muid kultuuriasutusi ei puuduta keegi.“

Dr. D. Kallas: „Kuninglik kõrgus, sest ei ole meil küllalt, et meile see jäetaks, mis meil on. Meie asi on kõik alles algusel. Meie tahame seda välja ehitada“.

B. Pöld wõtab sõna ja seletab, kuidas meie kultuuri- ja hariduspüüded siamaale, niisama meie emakeelne rahwakool eriti ainult ühe rahwakõhi õladel kui eraasi on lajunud, kuidas see aga tulewikus meie riigiasjaks peab saama.

Prints Heinrich: „Teie wõite lapsi oma Eesti kooli panna, aga Teie saate ka suure ja kasuliku eesõiguse Saksa koolisid tarwitada ja oma lastele laialist Saksa haridust anda“.

Mina tulin weel kord landesraadi asja peale tagasi ja ütlesin, et see kultuurilmas täitsa kuulmata asi on, kuidas meie landesraadis oleme esitatud. Mina olen alles eila Berliini lehtedest kuulnud, missugused isikud meid Riias esitawad ja nüüd Berliiniski Eesti rahwa nimel on käinud. Ma olen neist „walimistest“, mis walimiste nime ei wõi landa, ainult kuulujutuna kuulnud.

Ed. Kuusik seletas pikentalt põllumeeste seisukohta nende walimiste asjus.

Prints Heinrich: „Wallawanemad on ometigi seaduslikud rahwa esitajad“.

Minul torkas äkitselt hea wõrdlus meelde ja instinktiivselt tundes, et majesteetlikust mõjuawaldusest meie peale enam midagi ei olnud järele jäänud, riskeerisin spontaanselt järgmise iroonia:

„Kuninglik kõrgus ei näi dieti orienteeritud olewat, mis meie wallawanem oma isikus esitab. Ta on ligikaudselt seesama, mis Teil Saksamaal „der Dorfschulze“, külawanem. Seadus keelab temale otseteed ära, mingisuguse poliitikaga tegemist teha. Tema wõimupiiri käiwad ainult kommunaal-hoolekandmise asjad ja kohalik korrapidaja politseiwõim. Kujutage enesele nüüd ette, kuninglik kõrgus, kui Saksamaal

oleks üks tähtjas riigiatsioon toime panna, ütleme, Saksamaa hakkaks rahu tegema Inglismaaga. Ja Saksamaa valitsusel tuleks järsku meele, oma seaduslikkusest institutsioonidest, riigipäewast ja bündesraatist mööda minna, ja ta kutsuks ühe hulga külawanemaid (Dorfschulzen) kokku ja annaks rahutegemise nende hoolde. Kuninglik kõrgus annavad ometi järele, et see toimetus väga ebadünnestanud asi oleks (dass das ein arger Mißgriff wäre)".

Dotasini pahameele avaldust, kuid olin üsna üllatatud, kui „kuninglik kõrgus“ pea heatahtlikult muigas ja ei millegagi ei reageerinud. Ta pööris jutu kohe teisale. Mina seletasin veel, et meie Balti riigi mõtte ühes lätlastega, kellelgi meil küll ühed poliitilised huvid, kuid kellest meie keele poolest ja rahva iseloomu poolest siiski lahku läheme, mitte vastuvõetav ei ole. Meie tahame Eesti riiki, niisama nagu lätlased Läti riiki. See lahutamine ei tee mingit raskust, sest et etnograafilised piirid selged ja lihtsad on.

„Ja, ma tean, et Teie lätlastega vastolus olete“, ütles prints, sellest nähtavalt rõõmu tundes; „kuid see on tulewiku muusika. Selles asjas mõidakse Teile vastu tulla. Teie võite kumbgi oma maapäewa saada, aga ikka ühte riiki moodustada.“

Heinrich Luht segas ennast wahela ja sõneles ka ühise Balti riigi mõtte vastu.

„No ütlege siis selgesti välja, mis siis dieti tahate!“ pahwatas prints poolwihaselt Luhtile peale.

„Meie tahame“, ütles Luht ettewaatlikult retireerides, „meie tahame iseseiswust, võimalikult suurrt kraadi iseseiswust. Meie tunneme väga hästi, et meil sealjuures tarmis on ühe tugewama riigi peale tugebada.“

„Ja kes see tugewam riik peab olema?“ küsis prints põnewalt. H. Luht: „See, kes meie soovidele kõige rohkem vastu tuleb“.

Selle peale läks kuninglik kõrgus jälle kurjaks, tõstis sõrme ähwardades ja ütles aktšentueeritult: „Minu herrad! Ma kuulen, siin läib agitatsioon ühe teise suurriigi heaks. Ma hoiatan Teid, mu herrad, selle eest. See on väga tõsine asi, mida mitte sallida ei või. Riia landesraadi otsused jääwad kindlaks. „Ein Zurück gibt es nicht mehr!“ (Tagasiastumist ei või enam olla.)

Selle peale mina: „Kui kuninglik kõrgus selle teise suurriigiga Inglismaad mõtlewad ja meie kodumaal edasi kantud kuulujuttu omaks võtavad, nagu ei oleks meie Eesti iseseiswuse püüded muud midagi kui „Mache“ Inglise rahaga Inglismaa heaks, siis ei ole Teid mitte õigesti orienteeritud. Kui meie Eesti ajutise walitsuse välisdelegatsioon, herra Tõnissoniga eesotsas, meie iseseiswuse asjas kõigi sõdiwate ja erapooletute riikide poole märgukirjaga on pööranud, teiste seas ka Inglismaa poole, siis ei tähenda see eestkätt veel mingisugust eesõigustatud seisukohta selle suurriigi heaks. Ma lugesin weel täna hommikul Teie walitsuse häälekandjast „Nordd. Allgem. Zeitungist“, et meie saatkond praegu Kopenhageni on jõudnud, kust ta püüab Berliini pääseda. Ma usun, see on tunnis- tuseks, et tema ka Saksa walitsuse poole tahab pöörata Eesti iseseiswuse asjus. Hõlbustage seda Berliini pääsemist“.

Ma olin weidi kõrgendatud häälel kõnelema, sest et mind ähwardus selleks promotseeris. Prints puuris mind kõige aja, kui ma kõnelesin, läbitungiva

pilguga, nagu tahaks ta teada, kas mu sõnad ka õig-
lased on. Siis pahwatas ta küsimisega wälja:

„Aga kust tulewad need herrad Kopenhageni?
Kad tulewad Londonist. Kende Berliini pääsemist ei
taha ma mitte“.

Mina: „Wabandage, kuninglik kõrgus, minu teada
Stooholmisti“.

Prints Heinrich: „Teie ei ole siin õigesti infor-
meeritud. Tallinna Eesti ringkondades ei ole niisugust
kahtlust ja eelarwamisi“.

Ja siis küsis ta järsku: „Kas teie tunnete Tal-
linnas üht herra Postat?“

Dr. Kallas jaatas: „Üks tuntud ja lugupeetud mees“.

„No sellel herral on umbes samasugused mõtted,
nagu Teil“.

Meie küsijine luba temale kõige selle kohta, mis
me kõnelelud, pikemat märgukirja ära anda. Seda
lubati wastu wõtta ja põhjalikult „studeerida“ ja ka
Saksa walitsusele ette panna. Küsijine luba weel üht
lisakirja ära anda wallawanemate „walimiste“ asjus,
mis alles kõige hiljemal ajal sündinud. Ka seda lubati
wastu wõtta. Meie küsimuse peale, kas meie selles
märgukirjas kõnelelda wõime „frisch von der Leber
weg“ (wabalt), wõi peame wäga wormilikku tooni
tarwitama, wastas prints: „Mida wabamalt, seda
parem“.

Nüüd tuli aga weel üks eriaasi, mis kuninglikule
kõrgusele mitte ei wõinud meeldida. Ed. Kuusik wõttis
sõna ja jutustas wägiwalla teost, mis Tartu koman-
dant korda saatnud. Oli nimelt keegi üleannetu, wõi
aga sihilik promokaator kuskigile uulitsanurgale sedelikese
üles löönud, kus üles kutsuti Tartu Saksa komandandi
surmamisele. Sellepärast wõeti järsku 50 inimest kinni,

muu seas ka wam. adm. Lwi Olesk oma abitaasaga ja saadeti Riiga wangide kogulaagrisse ilma ülekuulamata, kuna alaealised lapsed täitsa kaitseta jäid. Palusime seda karjumat ülekohut heaks teha ja awalbasime oma imestust niisuguse ilmasüütate inimeste kimbutamise suhtes, kellel rumala plakatiga mingit ühendust ei ole. Ütlejime, et iseäranis ümberkäimine laialt tuntud ja lugupeetud Oleski abielupaariga seltskonna õigusetunnet sügawasti haawab.

„Mis te ütlete, ilma ülekuulamata wangi pandud?“
Imestas prints. „See ei ole ometi mitte Saksa talituswiis“.

„On aga Saksa wõimude poolt kahjuks toime pandud“, tõendas E. Kuusik.

„Kelle käsu peale?“

Kindral-major v. Kotschi käsu peale“.

„Olge rahul“, ütles prints, „ma lasen selle asja hoolsa uurimise alla wõtta, sest mull on au ühe maja (perekonna) liige olla, kus kõige kõrgem õiglus juhtnõörina walitseb“.

Uurimisest ei tulnud Oleskite kohta teatavasti mingit tagajärge.

Õhne igapäewase wiisakuse lausega lõpetas prints audientsi tuntawalt külmalt.

Meie olime oma käiguga täitsa rahul. Meie olime palju pahemat oletanud. Meil oli tundmus, et prints Heinrich audientsist suuresti pettunud oli. Ta oli wististe omale ette kujutanud õige abituid isikuid, kellele tal kerge on kanaanahka üle ihu ajada.

Kui meie saalist ette tупpa astusime, wõtsid meid mitmed kümned noored neupilgud pool imestanult, pool pahaselt wastu. Gestuba oli nimelt täis walgeis riibis noori Saksa neiusid, kes printsi lauludega ja

lilledega termitama läksid ja ligi pool tundi, mis meie vastuvõtmine kestis, kannatlikult ootasid.

Tartu Saksa seltskonnas aga lagunes jutt laiali: Eesti seltskonna esitajaid olla väga „ungnädig“ (eha-armulikult) vastu võetud. Nad olla nii põikpealiselt jonnakalt endid üles pidanud, et „tuninglik kõrgus“ neile pahaselt selja olla pööranud. Ja see pidi ometi sakste meelest, kes printsi otse jumaldasid, Eesti esitajatele suurt õnnetust tähendama. Meile pakkus aga see vahejuhtumine lõbusat jutuainet mõneks päevaks.

Ja see oli sellel tumedal ajal ka väikene kosutav vaheldus.

Olen audientsi ja jutuajamise võimalikult sõnasõnalt katsunud rekonstrueerida. Võimalik et mõni peensuss kahe aasta jooksul kaduma läinud, kuid peaaesjades, mis öeldud, võin oma mälu julgesti usaldada!

Sisukord:

1. Saladuslik haud Kullamaa kirikus.
2. „Mina olin Palermos“ ja „Moosese tepp ja Aaroni suitsetatamise pann“.
3. Esimene Eesti sotsiaaldemokraat.
4. Meie audients Preisi prints Heinrichi juures.

